

І. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ. ТЕОРІЯ НОМІНАЦІЇ.

*Марина Глуховська
(Харків)*

УДК 811.161.2'373.611

ЗМІСТОВІ НАРОЩЕННЯ ВЛАСНИХ ІМЕН У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

У статті розглянуто змістові нарощення онімів та їхні типи в мовній картині світу українців. Узагальнене спільне та виокремлено відмінне в розумінні змістового нарощення онімів. Розглянуто погляди українських та закордонних лінгвістів, які займалися дослідженнями власних імен. Охарактеризовано категоризацію власних імен, зокрема «теорію прототипів». Наголошено на значущості когнітивного впливу на сприйняття та розширення значення власного імені, що виникає під час його пояснення в сучасній картині світу українців. Автор статті виділив види змістових нарощень за сферою їх виникнення, розробивши власну класифікацію. У статті виокремлено групи прототипів змістових нарощень власних імен у мовній картині світу українців. У роботі наведено достатню кількість прикладів до класифікацій та розглянуто велику кількість наукових робіт, пов'язаних з обраною проблемою.

Ключові слова: мовна картина світу, змістові нарощення, онім, антропонім, прототип, «прототипний підхід», когнітивний підхід, категоризація.

Постановка проблеми. Одним із центральних питань, що досліджується в працях сучасних ономастів, є питання, пов'язані зі змістовим нарощенням власних імен. Поява розширеного значення слова в мові є результатом складної взаємодії механізмів категоризації навколишнього світу. Онім має здатність розширювати своє значення, перетворюючись з індивідуальних назв конкретних осіб на узагальнені назви з явно вираженим конотативним ореолом. Слід зазначити, що ці назви є аксіологічно скерованими. Особливої ваги проблема вивчення змістового нарощення власних імен набула в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., що пов'язано з роботами таких учених, як Ю.О. Карпенко, О.Ю. Карпенко, Є.С. Отін, В.М. Калінкін, А.В. Суперанська, К.Г. Ісупов та ін.

Але оскільки класифікація переносних значень власних імен остаточно не сформована, то це питання залишається **актуальним**, до його вирішення спробуємо долучитися цією статтею.

Об'єктом дослідження є власні імена, вживані в переносному значенні в українській мові, а **предметом** – типи перенесення значень онімів. **Мета** статті полягає в тому, щоб виявити типологічні особливості переносних значень власних імен, окреслити коло прототипів, за якими відбувається нарощення семантики оніма. **Матеріалом дослідження** слугували словники словотвірних інновацій, словник Л. О. Ставицької «Український жаргон», тексти творів художнього та публіцистичного стилів. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. набув поширення когнітивно-ономасіологічний підхід до аналізу мовних явищ, підвалини якого викладені в роботах О.С. Кубрякової, О.О. Селіванової та їх учнів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Когнітивний підхід у лінгвістиці належить до класу функціональних підходів, що не тільки реєструє мовні явища, а й пояснює, чому вони реалізуються саме так, а не інакше. Прихильники когнітивного підходу звертають увагу на становлення концепту, його психологічну природу, категоризацію світу людиною, способи збереження досвіду в пам'яті людини, асоціативні характеристики одиниць свідомості та їхній опис.

На думку Дж. Лакоффа, найважливішою функцією свідомості є категоризація світу людиною, оскільки ця операція лежить в основі нормального функціонування нашого мислення, сприйняття, практичної діяльності та мовлення [7]. Л.О. Ставицька вважає, що, змінюючи уявлення про суть категорій і явище категоризації, ми змінюємо уявлення про світ [8, с. 5]. О. С. Кубрякова пише, що категоризація – це «єдиний спосіб надати сприйнятому світові упорядкований характер» [6, с. 96]. Саме цієї думки ми і дотримуємося у своїй статті.

Слід зауважити, що важливу роль при вивченні власних імен відіграє нова когнітивна теорія категоризації, запроваджена П. Кейом, Е. Рошем та їх учнями. Вона частково базується на положеннях про родову схожість, висунутих Л. Віггенштейном. Цей підхід до категоризації отримав назву “прототипного підходу”, або “теорії прототипів”, оскільки вчені продемонстрували, що в процесі категоризації одні різновиди розглядаються як кращі, типовіші члени категорії, ніж інші, які максимально повно втілюють характерні для певної категорії ознаки та особливості, тобто як прототипи [8, с. 27-38].

Прототипами можуть виступати типові приклади, соціальні стереотипи, ідеали, зразки, метонімічні та часткові моделі (підкатегорії) [9, с. 34-36]. Класифікацію прототипів наводить Дж. Лакофф, який продовжив теорію Е. Рош [8, с. 34-36].

Як зазначає О. С. Кубрякова, “уявлення про те, що природна категорія має прототипну структуру, це те ж саме, що твердження про те, що ця категорія має свою особливу внутрішню будову, що не всі її члени рівні” [6, с. 103]. Вона має певну структуру, організовану навколо прототипу (фокуса, ядра) або навіть декількох прототипів при її розподілі на декілька субкатегорій [6, с. 106]. Віднести будь-який об’єкт до категорії можна на основі ступеня його схожості з прототипом [2, с. 328-350].

Наприклад, переносне значення імені *Шумахер* походить від прізвища знаменитих німецьких гонщиків – братів Шумахерів. Нове значення цього слова – водій маршрутного таксі, який з метою зробити більше рейсів постійно перевищує швидкість [8, с. 383]. Їхні мотиваційні характеристики повністю збігаються за фактором людської діяльності – любителі швидкої їзди. Припускаємо, що цей онім через свою широку вживаність не тільки для оцінки невмотивованого перевищення швидкості водіями маршруток, а водіями навзагал перетвориться з індивідуальної назви на узагальнену. Слід зазначити, що чим частіше вживається онім, тим більше в нього шансів стати апелятивом: *Чотири екіпажі ДАІ на шаленій швидкості півгодини переслідували горе-шумахера на АУДІ, який проігнорував їхню вимогу зупинитися. Дивом обійшлося без людських жертв, понівеченими залишилися лиш п'ять автівок* (ICTV: Новини: Авто 24.07.2014 рік).

При когнітивному підході визнають особливу роль мовної одиниці, що полягає в її здатності фіксувати й відтворювати у свідомості людини осмислений нею фрагмент дійсності, вказувати на нього, відсилати до нього, збуджувати у свідомості всі пов’язані з ним знання й оперувати цим фрагментом у процесах розумової та мовленнєво-розумової діяльності [6].

Змістові нарощення онімів можна розділити на види за сферою їх виникнення:

1. Культурні. Наприклад, за Л.О. Ставицькою, *Андерсен* – брехлива людина [8, с. 36]. Напевне, що це значення походить від прізвища Ганса Христіана Андерсена – письменника, який писав казки. Звідси випливає, що людина, яка пише казки, вмє дуже гарно вигадувати. З лінгвістичного погляду, воно несе модусну мотивацію – дає оцінку людським негативним рисам характеру. За характером функціонування онім «Андерсен» є реальним. Однак, потрапляючи в художній текст, воно набуває конотативних значень, виконуючи, крім номінативної (іноді та відходить на другий план, навіть губиться), експресивну функцію.

2. Спортивні. Наприклад, як відомо, *Пеле* – видатний бразильський футболіст, єдиний гравець, який тричі вигравав чемпіонат світу з футболу. Переносно цей антропонім стає узагальненою назвою з виразною позитивною оцінкою гравців, які показали високий рівень футбольної майстерності: *У столичній книгарні «Є» відбулася презентація однієї з найбільш несподіваних книжок серед усіх, виданих «Ярославим Валом». «З футболом у світ» – історія про «українського Пеле, або Батяра Леню з Левандівки». Її автором і є той самий Леню, який до війни був улюбленцем футбольного Львова, потім – гравцем московського (вимушено) та київського «Динамо», а пізніше, після дивовижного визволення з лап НКВС, став кращим футболістом Франції* (Кримська Світлиця 01.06.2012 рік №22).

3. Політичні. Наприклад, *Микола Азаров* – колишній український політик, який не дуже добре володіє українською мовою: *Ти що Азаров, що не можеш нормально висловитися рідною мовою без помилок* (розм.).

4. Історичні. Наприклад, в основі переносного значення антропоніма *Іван Сусанін* лежить той історичний факт, що селянин Іван Сусанін був провідником у ворогів поляків і навмисно

завів їх у болото. Завдяки цим історичним фактам в сучасному суспільстві онім Сусанін набув значення «обізнаний путівник, людина, яка може будь-куди завести та будь-звідки вивести»: *Український Сусанін отримав 4 роки за ґратами. Набрав чинності вирок Корюківського районного суду Чернігівської області стосовно українського «провідника», який переправляв нелегалів із Росії до України* (Високий Вал 14.03.2014 рік).

Прототипи змістових нарощень онімів утворюють такі групи:

1. Прототипи за зовнішнім виглядом. Наприклад, за Л. Ставицькою, власне ім'я *Плейшнер* [8, с. 262] набуло жартівливого значення «лисий чоловік» унаслідок асоціації з образом актора, який грав роль професора Плейшнера – героя роману Ю. Семенова «Сімнадцять миттєвостей весни» та однойменного художнього фільму. Прототипною у цьому прикладі є зачіска. Ім'я *Афродіта* набуло значення «красива жінка». Із міфології відомо, що вона була однією з 12 верховних божеств Олімпу, богиня вроди й кохання. Порівняння цих двох тлумачень дає підстави для висновку, що вони несуть в собі один і той же прагматичний зміст. Звідси випливає, що використання цього імені як компліменту жіночій вроді в нашій свідомості породжене порівнянням з богинею, яке виникає на підставі асоціативної мотивації за зовнішнім виглядом: *Яка вона – жінка – Афродіта? Її легко впізнати: придивіться до знайомих і подруг. А можливо, ви впізнаєте цей архетип у собі. Основна риса жінки-Афродіти – це її свідомо й несвідомо привабливість для чоловіків, навіть якщо вона не має яскравої зовнішності* [13].

2. Прототипи за фізичними якостями. *Геракл* – найвідоміший герой грецьких міфів, який був велетнем і мав велику силу. Сьогодні так говорять про людину, коли хочуть підкреслити її силу та зріст: *Тоді Діма був мало схожий на Геракла – важив 53 кг. Зараз – він справжній Геракл – ріст 185 см, вага – 120 кг, на голові чорне кучеряве волосся – грек з українським ухилом. Халаджі, тренуючись з гирями, навчився перекидати через себе близько 200 кг, але вирішив діяти із запасом: якщо підніме камінь мізинцем, то світ точно повірить в його силу* [14].

3. Прототипи за видом діяльності. *Купідон* – бог кохання, у вигляді крилатого хлопчика з луком і стрілами, покровитель закоханих, найпопулярніший символ Дня Святого Валентина [12]. Сьогодні цим іменем називаємо так званих «свах», які знайомлять пари чоловіків і жінок: *Почнемо з найпростішого – з того, як Купідон обирає кандидатури жертв. Частенько на палке кохання з першого погляду “ловляться” повністю протилежні люди. І доволі значна частина цих людей згодом, коли пристрасті вляжуться, починають котити бочку на Купідона. От, мовляв, підступний “стрілочник”, затуманив всі мізки, сп'янив, а от будь я при тверезому глузді і при пам'яті – та я б на цього ідіота і не глянула би!* [10].

4. Прототипи за властивостями характеру. Наприклад, *Остап* – це грецьке ім'я, що означає «стійкий», воно «програмує» людині, яка його носить, аналітичний розум, незалежність, завзятість, цілеспрямованість, а також уміння тримати себе в руках [9]. Л.О. Ставицька, навпаки, говорить про Остапа, як про неврівноважену людину [8, с.244].

Персонаж на ім'я *Кайдашиха* відомий із твору Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», де ця героїня поводить себе пихато, часто потрапляє в незручні та смішні історії через своє чванство, свариться зі своїми невістками. Кайдашиха своєю поведінкою повністю руйнує традиційний для українських фольклорних та літературних творів образ мудрої жінки-берегині. Сьогодні – це назва сварливої, пихатої жінки.

5. Прототипи за розумовими здібностями. Наприклад, *Альберт Ейнштейн* – німецький фізик потрапив у список 10 найрозумніших людей за всю історію людства. Наразі Ейнштейном називають тих людей, які виявили унікальні розумові здібності. *Маленький Декстер, хлопчик-геній, який сам створив підземну лабораторію. Кожного дня юний «Ейнштейн» ставить наукові експерименти і робить блискавичні відкриття* (Плюс телеканал 02.07.2014 рік). *Український Ейнштейн підняв в небо над Маріуполем літаючу тарілку* (27 канал: Новини 05.10.2013 рік).

6. Прототипи за почуттями. *Ромео і Джульєтта*, як відомо, головні герої однойменної драми В. Шекспіра. У сучасній картині світу, зокрема й в українській, це нещасні закохані та коханці [11]: *Хоч у зв'язку з цим хочеться нагадати про сучасних Ромео і Джульєтту. Цю вже давню історію я почула декілька років тому від працівників карного розшуку Любомльського*

райвідділу внутрішніх справ. В одному селі хлопець і дівчина кохали одне одного, але їх батьки (такі собі Монтеккі і Капулетті) заборонили їм одружуватись. Це було сприйнято як вирок – і молодих людей знайшли повішеними у лісі на дереві. Як встановили правоохоронці на основі судмедекспертиз, – це було самогубство (Волинь №307 19.02.2005 рік).

В. М. Калінкін вважає: "Досвід, надбаний ономастами, дає підставу стверджувати: створення "ідеальної" таксономічної системи функцій, найімовірніше, неможливе" [3, с. 25]. Він припускає, що основним шляхом удосконалення класифікації онімів буде її розвиток і постійне поповнення новими характеристиками. "Поява ж нових функцій, – переконаний вчений, – неминуча, оскільки пов'язана з принциповою нескінченністю пошуку" [3, с. 25]. Таким чином мова виявляє, об'єктивує те, як людський розум побачив та пізнав світ, та те, яким чином свідомість відбила та категоризувала його.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Кожна мовна категорія може розглядатися або як прояв когнітивних процесів, або як їх специфічний результат [6, с. 38]. Дослідження категоріальних об'єднань власних імен у мові показують, що принципи, на основі яких здійснюється підведення тої чи тої мовної одиниці під певну категорію, не є суто мовними, у цьому процесі мова спирається на ментальну концептуалізацію світу, тобто на "осмислення інформації, що надходить, через конструювання предметів і явищ, яке призводить до утворення певних уявлень про світ у вигляді концептів" [1, с. 23]. Численна кількість зіставних функцій онімів спирається на метафору і метонімію, але "власні імена при цьому не набувають нових значень, а лише розширюють можливості свого вживання" і виконують виключно виразові, образні функції [5, с. 170].

Перспективу дослідження вбачаємо у вивченні динаміки і напрямків розвитку нових значень онімів, їх стильової віднесеності, екстралінгвальних та інтралінгвальних причин їхнього переходу до системи апелятивів української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. – Тамбов: Издательство Тамбовского университета, 2000. – 123 с.
2. Демьянков В. З. Теория прототипов в семантике и прагматике языка // Структуры представления знаний в языке. / Отв. редактор Кубрякова Е. С. – М. : ИНИОН РАН, 1994. – С. 32-86.
3. Калинин В.М. Литературная ономастика, или поэтика онима. – Донецк, 2002. – 39 с.
4. Карпенко О.Ю. Про літературну ономастику та її функціональне навантаження // Записки з ономастики. – Одеса: Астропринт, 2000. – Вип. 4. – С. 68-74.
5. Карпенко Ю.О. Власні назви в художній літературі // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2001. – Вип. 37. – С. 170-172.
6. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
7. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка: Пер. с англ. / Сост., ред., вступ. ст. В.В. Петрова и В.И. Герасимова. – М. : Прогресс, 1988. – С.2-52.
8. Ставицька Л.О. Український жаргон. Словник: Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
9. <http://women.in.ua/pohodzhennya-imeni-ostap-ostah.html>
10. <http://dotyk.in.ua/cupidon.html>
11. <http://procherkon.com/ru/publications/2012/04/11/obraz-literaturniy>
12. <http://ukrlit.org/slovnyk>
13. http://www.vedicentr.ru/chakra_svadhastana__arhetip_bogini_afrodit_vikkanskii_obryad_p.html
14. <http://www.valeolog.com/record.htm>
15. <http://vinbazar.com/news/nshe/shumakher-shcho-vlashtuvav-dragragreising-z-patruhnimi-avtivkami-navulitsyakh-vinnitsi-bu>
16. <http://ukr-zhargon.wikidot.com/k>

Глуховская М. Смысловые наращивания собственных имён в языковой картине мира украинцев.

В статье рассмотрены смысловые наращивания онимов и их типы в языковой картине мира украинцев. Обобщено общее и выделены отличия в понимании смыслового наращивания онимов. Рассмотрено взгляды украинских и иностранных лингвистов, которые занимались исследованиями собственных имён. Охарактеризовано категоризацию собственных имён, в том

числе «теорию прототипов». Отмечено значимость когнитивного воздействия на восприятие и расширение значения собственного имени, возникающего во время его объяснения в современной картине мира украинцев. Автор статьи выделил виды смысловых наращиваний за сферой их возникновения, разработав свою классификацию. В статье выделены группы прототипов смысловых наращиваний собственных имён в языковой картине мира украинцев. В работе приведено много примеров к классификациям и рассмотрено достаточное количество научных работ, которые связаны с проблематикой статьи.

Ключевые слова: языковая картина мира, смысловое наращивания, оним, антропоним, прототип, «прототипный подход», когнитивный подход, категоризация.

Glukhovskaya M. The Content Augmentation of Proper Names in the Ukrainian Conception of the World Language Picture.

The article is devoted to the content augmentation of onims and their types in the Ukrainian language world picture. It is generalized common and distinguished different understanding of semantic onims' augmentation. The post-graduate student overviews Ukrainian and foreign scientists' views of the research issue. The author gives an overview of categorization of proper names, including "Theory of Prototypes." The article is highlight the importance of cognitive influence on the perception and content augmentation of proper name, arising during its explanation in the modern Ukrainian conception of the world language picture. The author introduces the prototype groups of the content augmentation of proper names. And she build up it for the sphere of the onim's originate. There are a lot of examples to author's classifications in the work and overview a lot of scientific works accordingly the issue of the article.

Key words: the language world, content augmentation, an onim, an anthroponym, prototype, "the Prototype Approach", the cognitive approach, categorization.

Статтю рекомендовано до друку
кандидатом філологічних наук, професором,
завідувачем кафедри української мови
Харківського національного педагогічного університету ім. Г.Скорогоди
О.А. Олексенко

Тетяна Григорівна
(Житомир)

УДК 811.111:373.7

**КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ КОМПОНЕНТОМ-
НАЙМЕНУВАННЯМ «ІЖА» В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ**

У статті розглянуто фразеологізми англійської мови з компонентом-найменуванням «їжа» та їх класифікаційні особливості на матеріалі лексикографічних джерел. На основі найбільш поширених класифікацій фразеологічних одиниць розроблено власні класифікації фразеологізмів із зазначеним компонентом, а саме: структурна та за типом переосмислення. Для розробки класифікації за типом переосмислення було взято до уваги основні риси фразеологізмів – образність та експресивність. У структурній класифікації здійснено характеристику фразеологізмів за їх структурно-семантичними особливостями та розглянуто дієслівні стійкі поєднання, стійкі поєднання з іменниками, прикметниками та прийменниками. З'ясовано, що відповідно до класифікації за типом переосмислення, найбільшу кількість фразеологічних одиниць, що досліджуються, становлять фразеологізми-порівняння, а найменшу – фразеологізми-метонімії. У складі структурної класифікації чисельним класом фразеологізмів з компонентом їжі стали комунікативні фразеологічні одиниці, а саме стійкі вирази з прийменниками.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, структурно-семантичні особливості, стійкі поєднання, фразеологізми-метонімії, фразеологізми-порівняння, фразеологізми-метафори.

Постановка проблеми. Лексичний склад мови характеризується постійними змінами, поповненням новими словами, оновленням. Така мінливість мови особливо притаманна її фразеологічному складу, оскільки саме фразеологічні одиниці (далі ФО) належать до особливо